

Dr. Oláh János

A magyar katonai középiskolák emlékére

2006. február 18-án Haraszti Gyula arról írt, hogy Magyarországon bezárják az utolsó katonai középiskolát, a győri Béri Balogh Ádám Honvéd Középiskolát. Erre 2007-ben kerülne sor. Haraszti Gyula szerint: „Lapunknak a dandártábornok arra hivatkozott, hogy a középiskola bezárása már 1999 óta napirenden van, legutóbb 2004-ben döntöttek a megszüntetéséről, de „volt egy kísérlet arra, hogy mégis életben tartja” a minisztérium... „a végleges döntés mostanra született meg”... az intézményre azért sincs szükség, mert 2007-től a tiszthelyettesi helyeket a legénységi állományból kívánják feltölteni, és a győrlikócsi légvédelmi rakétadandárnak nőtlen tiszt szállítására van szüksége, amelyeket a kollégiumban kívánnak kialakítani.”¹

Mészáros István professzortól tudhatjuk meg, hogy mik is voltak ezek a katonai középiskolák a magyar neveléstörténetben.

Az 1897. évi 23. törvény alapján 1898 szeptemberében kezdte meg működését a honvéd főreáliskola. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a közös hadsereg szervezésében korábban is léteztek ilyenek. Az intézmény három évfolyamos volt. A honvéd főreáliskola 1918 őszén megszűnt. Az iskolában a szokásos középiskolai tantárgyak mellett heti 6 órában minden évfolyamon tanítottak „katonai és testgyakorlatok” tantárgyat (benne torna, vívás, úszás, korcsolyázás); heti 2 órában mindegyik évfolyamon „különleges ismeretek és ügyességek” (benne egészségtan, illetve, ének-zene, tánc) tantárgyat oktattak.

Ugyancsak az 1897. évi 23. törvény alapján nyíltak meg a magyar honvéd hadapródiskolák. (Ilyenek is működtek korábban a monarchiában a közös hadsereg fenntartásában.) Míg a honvéd főreáliskola a Ludovika Akadémia előkészítő intézménye volt, a honvéd hadapródiskolák a honvédség egyéb tiszt utánpótlását képezték. A hadapródiskolában a kiképzés csapatszolgálatban volt, heti 8,5 órában minden évfolyamon tanítottak tornát és vívást; „különleges ismeretek és ügyességek” foglalkozásokat minden évfolyamon heti 2,5 órában tartottak (benne egészségápolást, úszást, korcsolyázást, táncot, ének-zenét oktattak). Az iskolákat 1918 őszén átszervezték a polgári köz- társaság kívánalmai szerint, 1919-ben pedig új tantervet adtak ki számukra.

¹ Haraszti Gyula: Búcsú az utolsó katonai középiskolától. In *Magyar Nemzet*. 2006. február 18., 1., 4. p.

A trianoni békeszerződés következtében a hadapródiskolák nyílt katonai jellege megszűnt. Irányításukat a honvédelmi minisztériumtól a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vette át 1921-ben. 1922-ben több „reáliskolai nevelőintézet” kezdte meg működését. 1936-tól az intézetek visszakerültek a honvédelmi minisztérium felügyelete alá, „honvéd reáliskolai nevelőintézet” megnevezéssel, újra nyíltan jelezve katonai jellegüket.

Egy 1941-es rendelet intézkedett a korábbi honvéd reáliskolai nevelőintézetek átszervezéséről és fegyvernemi szakosításáról. Nevük ezután újra „honvéd hadapródiskola” lett, tanulmányi idejük öt év. Kereteik között 14 éves korukat betöltött s a középiskola alsó négy osztályát sikerrel elvégzett fiúk a gimnázium V–VIII. osztályát végezték el, a katonai képzés mellett érettségivel zárva a tanulmányt. A legkiválóbb növendékek az érettségi után a Ludovika Akadémián tanultak tovább, a többiek alkották az ötödik évfolyamot, s további katonai képzésben részesültek. Ennek végén a „jó” értékelést kapott növendékek zászlósi rendfokozatot kaptak, a „megfelelt” minősítést kapott diákok hadapród-őrmesterként kerültek felavatásra, s egyévi csapatszolgálat után lehettek zászlósok. Az intézetek fegyvernemenként szakosodtak: volt gyalogsági, tüzérségi, gépkocsizó, valamint repülő, műszaki, híradós és folyamőr kiképzési profilú hadapródiskola. 1944 végén megszűntek ezek az intézmények.

Egy másik rendelet egy korábbi honvéd reáliskolai nevelőintézetet „honvéd középiskolai nevelőintézetté” szervezett át. Ebben 10–14 év közötti tanulók nevelkedtek, a katonai kiképzés elemeiben is részesülve. 1944 telén megszűnt ez is.

Új körülmények mellett, a korábbi funkcióval 1951–1958 között működött katonai középiskola 14–18 éves fiúk számára, akik altiszti és tiszti hivatást választottak.

1974-ben alapították a Magyar Néphadsereg első katonai kollégiumát. A következő években tíz kollégium létesült, nevük 1984-től honvéd kollégium. Az 1990–91-es tanévben nyolc kollégium működött.²

A katonai középiskolák falai között több, később híres író is nevelkedett: az osztrák Robert Musil, az erdélyi román Liviu Rebreanu, a magyar Ottlik Géza stb. A nagy írók sajátos művészi képet adtak katonai középiskolai élményeikről.

Robert Musil (Klagenfurt, 1889. XI. 6 – Genf, 1942. IV. 15.) osztrák regény- és drámaíró volt, esszéista. Édesapja nemességet nyert egyetemi tanár volt, Temesváron született, a brünni műszaki főiskola tekintélyes professzora lett, később a császártól megkapta a nemesi címet. A Musil családban már

² Dr. Mészáros István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Budapest, 1995, OPKM. 70–73., 163–164. p.

nemzedékek óta volt mérnök is, katonatiszt is. Pók Lajos szerint a XIX. század végén a monarchiában a vezérkar és a tábournoki kar többsége polgári származású, de az is igaz, hogy ennek a polgárságnak sznob, opportunistá gondolkodás- és szokásvilága szinte érintetlenül hagyta a hatalom és a hadsereg feudális jellegét. Musil nemcsak a polgári felemelkedés stratégiája küldte 12 éves korában egy katonai nevelőintézet rideg világába, hanem szüleinek szerencsétlen házassága és egy másik férfi jelenléte a családban.

Az író két évet töltött a kismartoni alreálban, innen átkerült a morvaországi Mährisch-Weiskirchenbe (Hranice na Moravě), a katonai főreáliskolába.⁵ Gépészmérnök lett, de sikerei ellenére ez a pálya sem elégítette ki, ezért filozófiát tanult Berlinben. 1922-ig főlváltva könyvtáros, szerkesztő, katona (az első világháború idején) és állami tisztviselő volt. Majd íróként telepedett le Berlinben, ahonnan 1933-ban visszatért Bécsbe, s 1938-ban Svájcba emigrált. Musil igazi tehetség volt. A brünni egyetemen gépészmérnöki oklevelet szerzett. A stuttgarti egyetemen gyakornok volt, műszaki tárgyú cikkeket publikált. Berlinben filozófiát hallgatott, s *Adalékok Mach tanításának megítéléséhez* címmel doktori disszertációt írt. A felkínált egyetemi tanári állást nem fogadta el. 1911–1914 között a bécsi műszaki egyetem könyvtárosaként dolgozott. Az első világháború alatt előbb Belgrádban, majd az olasz fronton, végül a hadügyminisztérium sajtóosztályán teljesített szolgálatot. 1906-ban megjelent első kisregénye, a *Törless iskolaévei*. A kortársak pszichoanalitikus kamaszregényt láttak benne. Az iskola látszólagos rendezettségének s a külszíni előkelőség alatt meghúzódó szadizmusnak mesterei rajza a fasizmus társadalmi légkörét előlegezi.³ Magyarországon Fenyő Miksa már 1908-ban elismerően írt róla a *Nyugat* hasábjain, holott Musil munkásságát német nyelvterületen is csak a második világháború után kezdték értékelni.⁴

Mi történik a *Törless iskolaévei* című könyvben? Egy érzékeny lelkű, jó tanuló fiú a katonai internátusban szadista, perverz diákok közé kerül, köztük átéli a brutalitás és az eltorzult érzékiség megdöbbentő, szálnalmas, beteges kalandjait, de idejében ki tud törni mind az erőszak, mind a gyengeség vonzásaiból. Meggyötörve, de szabad lélekkel távozik az intézetből. A regény első fejezetéhez az író Maeterlincktől vesz át mottót: „...mikor felbukkanunk,

⁵ Pók Lajos: *Bécs 1900*. Békéscsaba, 1989, Helikon, Kner Nyomda, 74. p.

³ D. Szabó Ede (szerk.): *Ki kicsoda az irodalomban?* Dunakanyar, 2000, 211. p. és Köpeczi Béla – Pók Lajos (szerk.): *Világirodalmi Kisenciklopédia*. II. köt. Budapest, 1978, Gondolat, 102. p.

⁴ *Magyar Életrajzi Lexikon*. III. kiegészítő kötet. Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 203. p.; Szabolcsi Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 65–66. p.; *A m. ír. tört. 1905-től napjainkig*. Budapest, 1967, Gondolat, 41–42. p. és *Nyugat*, 1908/1. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó. (Főszerkesztő: Ignotus.) 598–602. p.

sápadt ujjunk hegyén a vízcsepp nem hasonlít többé a tengerre, amelyből származik.”⁶ A regény közepén a főhős felteszi a kérdést: „...látnok vagyok-e hát, vagy csak hallucinálok?”⁷ A mű nyitó képe a morva vasútállomás, kopott állomásépületével, végtelenbe futó síneivel. Törless szüleit kísérte ki, akik meglátogatták őt a w.-i konviktusban, ahol a birodalom legjobb családjaiból való fiúk nevelkedtek. Törless az állomásra elkísérte néhány társa is. A vonat elindulása után Törless és Beineberg beül egy cukrászdába. Beineberg most is arról beszél, hogy rendkívüli erőinek birtokában hogyan uralkodik majd a többiekén. Édesapja csodálója, aki Indiából magával hozta az ottani filozófiák csodálatát. A két kadét a cukrászdából Boženához megy a régi fürdőházba, aki az intézeti diákok erotikus vágyainak célpontja, az elmaradhatatlan undorral és a következményektől való félelemmel. Miután visszatértek az intézetbe, Reitingtól, barátjuktól megtudják, hogy megvan a házitolvaj, aki már régóta lopkod fiókjaikból pénzt. Hármuk közül Reiting a legcéltudatosabb jellem: gátlástalan, zsarnok és kegyetlen, Beineberg intellektuális töltése nélkül. Benne legtöbb az emberismeret és a hidegvér. Reitingnek az a véleménye, hogy a tolvajt, Basinit, akinek tekintélyes rokonai vannak, nem kell feljelenteni, helyette hármójuknak meg kell büntetniük a padláson lévő rejtett kamrában, hogy „közben gyakorlatot szerezzenek”. Éjszakánként Basinit felrendelik a kamrába, hogy ott megalázzák, megverjék, szexuálisan visszaéljenek vele. Basini szóltanul tűri lelki és fizikai tönkretételét; ez az ára, hogy ne leplezzék le tolvajként.

Mint Pók Lajos írta: „Musil ekkor, de később sem tekinti ezeket a motívumokat meghatározó jellegűnek, inkább véletlenszerűnek, beleértve Reiting és Beineberg szadizmusát, biszexualitását és Törless homoszexuális kalandjait Basinival. A szereplők tizenhat éves, testileg-lelkileg most érő kamaszok.”⁸

Az író nem a serdülő fiúk sajátos problémáira kívánta felhívni a figyelmet, problémája nem is lélektani vagy pedagógiai, hanem filozófiai-ismeretkritikai, etikai. A mű háttere a képtelen monarchia. Bécsben alakult ki a XX. század embertelenségének az ideológiája és politikai gyakorlata, az antiszemitizmus, de itt született meg a cionista mozgalom is a zsidóság problémáinak megoldására. (Theodor Herzl (Tivadar) Pesten született, de Bécsben járt egyetemre.) Milyen volt az élet a monarchiában, Bécsben ekkor? 1890-ben 1000 újszülöttből 340 halt meg az első évben (Budapesten még ennél is rosszabb volt a helyzet). A haláleseteknek több mint a felét a tbc okozta, utána a szifilisz következett. Ferenc József legsebezhetőbb pontja a családja volt: hosszú uralkodását görög sorstragédiák és kültelki komédiák kísérték: egyik öccsét mexikói

⁶ Robert Musil: *Törless iskolaévei*. Budapest, 1999, Európa. A kötet mottója.

⁷ Pók Lajos: i. m. 76. p.

⁸ Uo.

felkelők végezték ki; egy másik öccse homoszexuális volt, akit egy bécsi fürdőben felfozogtak; egy másik rokona meztelenül, kezében karddal menekült egy féltékeny férj elől a bécsi Ringen; felesége, Erzsébet az utolsó 20 esztendejében nem teljesítette az államfő feleségének reprezentációs feladatait. Ferenc József hírét igazából félelmetes konzervativizmusa, szellemi kisszerűsége, szürkesége veszélyeztette. Telefont sohasem vett a kezébe, s még nyolcvanon túl sem szállt liftbe. A bécsi parlamentben történt meg a hírhedt obstrukció, egy képviselő harminchat órát beszélt egyvégteben, hogy megbénítsa a parlamentet. Ezután tíz esztendeig rendeletekkel kormányoztak. Viktor Adler jelentette ki: „...nálunk despotizmus van, melyet enyhít a slamposság.” Rudolf trónörökös pedig: „Lelassult, elmocsarasodott korban élünk, ki tudja, meddig mehet még ez így?”⁹

Ebben az „elmocsarasodott” birodalomban élt az édesapja révén temesvárinak is tekinthető Musil. Rilke, aki egy esztendőt töltött ugyanott, a borzalmak képeskönyveként mutatja be emlékeit. Később, a soproni élmények alapján Liviu Rebreanu is ábrázolta a kadétiskolások életét, a magyar irodalomban pedig Ottlik Géza.

Liviu Rebreanu Felsőilosván született 1885-ben Vasile Rebreanu néptanító elsőszülöttjeként. Gimnáziumi tanulmányait Naszódon végezte románul, majd Besztercén németül, ezután következett a magyar kadétiskola Sopronban, Ludovika tisztképző Budapesten (Franyó Zoltán bajtársaként). Mint frissen felavatott hadnagy a békésgyulai 2. honvédezrednél, majd a zentai helyőrségben szolgált. Idegennek érezte testén az egyenruhát. Egyre inkább az irodalom felé fordult. Magyar nyelven novellákat jelentetett meg *Számárlétra* gyűjtőcímmel. Sajnos ez a kötet a nagyobb hazai könyvtárakban sem lelhető fel. Pók Lajos írta Rebreanuról és Ottlikről: „Náluk az epika egy életdarab, egy világdarab ábrázolása. Musil regényének más a tendenciája: itt a kadétiskola egy társadalomlélektani kísérlet terepe a filozófiai általánosítás lehetőségeivel, a huszadik század alakuló erkölcsi, szellemi válságainak intellektuális és képi megidézésével.”¹⁰

Rebreanunak 1922-ben jelent meg második regénye, az *Akaszttottak erdeje*, melyről Petrusán Lívia Veronika írt nemrég kitűnő tanulmányt.¹¹

⁹ Pók Lajos: i. m. „A lehetetlen állam” fejezet alapján és 29. p.

¹⁰ *Világirodalmi Kisenciklopédia*. II. 244–245. p.; Catherine Durandin: *A román nép története*. Budapest, 1998, /Maecenas Könyvek/ 494. p. és Pók L.: i. m. 77. p.

¹¹ Liviu Rebreanu: *Akaszttottak erdeje*. Marosvásárhely, 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó (benne Silvián Iosifescu tanulmánya.); Petrusán Lívia Veronika: *Akaszttottak erdeje: intertextuális szövegszövet*. In *Conviețuirea* (Együttélés) 1999/4 – 2000/1. 63–77. p.; Liviu Rebreanu: *Tallérok*. Bukarest, 1985, Kriterion (benne Nicolae Gheran tanulmánya Rebreanuról és a *Katasztrófa* c. novella, mely az említett regény előzményének tekinthető). 154–191. p.

Rebreanu műve az egyik első terjedelmesebb alkotás volt a világháborúról a világirodalomban. A regény azt a sajátos helyzetet írja le, amikor az osztrák–magyar hadsereg különböző nemzetiségű katonái arra kényszerültek, hogy saját honfitársaik ellen harcoljanak. Az író regénye főhőse, Bologa Apostol személyi drámája mellett a nagyobb drámát, a háborút is bemutatja. (A könyv kiindulópontja, amint azt az ajánlás is mutatja, az író családjában történt tragédia: öccsét, az osztrák–magyar hadsereg tisztjét 1917-ben szökevényként felakasztották.)¹²

A tragikus események előidézői között említhetők az osztrák–magyar kadétiskolák is. A mű olyan szempontból is érdekes, hogy bemutatja a régi Erdélyt, ahol románok, magyarok és szászok békében, egymást tisztelve éltek egymás mellett. Ez a mű is csak nagyon nehezen fellelhető. 1957-ben adták ki 550 példányban az Európa Könyvkiadó (Budapest) gondozásában. Időszerű lenne e munka újabb magyar kiadása (nagyobb példányszámban!), valamint a regényből készült nagy sikert aratott film bemutatása is a televízióban.

Ottlík Géza *Iskola a határon* című művének első változata a *Továbbélők*. Ez a mű félúton áll az ifjúkori írások és a világhírűvé lett főmű, az *Iskola a határon* között. Ottlík kézírata ötven évig hevert kiadatlanul. 1949 elején a Franklin Kiadó lektorai már kiadásra javasolták a könyvet, de az író Schöpflin Aladár viselkedéséből arra következtetett, hogy jól teszi, ha még dolgozik a munkáján. Mintha Ottlík tudta volna, milyen idők következnek. A kéziratot nem semmisítette meg a szerző, annak több részletét felhasználva, 1959 elejére befejezte az *Iskola a határon*-t.

A *Továbbélők* teljes értékű alkotás, élvezetes olvasmány. Mint Kelecsényi László írta: „Csírájában tartalmazza a későbbi nagyregény jellegzetes vonásait; kevesebb is, olykor több is annál.”¹³ A könyv bátran adható tizenéves diákok kezébe, hiszen gyermekregény. Ebben a korai változatban még a gyerekhősök az igazán rettentőek, nem a kadétiskola feszült világa. A Merényi-félék rémuralma itt szörnyűbb, mert a fiúk leképezik az egész civil és katonai világ működési modelljét. Oldottabb ugyanakkor e könyv légköre, mert Ottlík ekkor még azt sugallja, hogy a gonoszok eltávolítása egyszerre harmonikusabbá teszi a kadétiskola feszült világát, szigorú fegyelmét.

Az *Iskola a határon*, a későbbi változat, tükrözi, hogy írója a személyi kultusz és a levett forradalom után mennyire megkeseredett. Ebben a művében már azt sugallja, hogy a zsarnokoskodó Merényiék kicsapartása nem változtat semmin, mert egyrészt a feljelentés, az árulás ocsmány dolog, másrészt a sors

¹² Liviu Rebreanu: *Akaszottak erdeje*. 10–11. p.

¹³ Ottlík Géza: *Továbbélők*. Pécs, 1999, Jelenkor (benne: Kelecsényi László: *Az ősváltozat* című tanulmánya). 153. p.

úgyis kikerülhetetlen. Az is kimutatható, hogy az írói nézőpont megkétszerezése az *Iskola a határon* című regényben – Bébé és Medve – milyen újszerű ábrázolásmódot ad a szerző kezébe. Ottlik kadétiskolája nem csupán egy elszüllyedt történelmi korszak jelképe vagy egy értelmetlen és képtelen pedagógiai rendszer példatára, hanem mindenekelőtt az emberi közösség alapmodellje. A magyar irodalomban nincs más ilyen elemzése a katonai iskolába került gyerekek lelki nyomorúságának, s az egyéniségüket megőző mechanizmusnak.¹⁴

1853-ban helyezték el Kőszegen a létesítendő katonai középiskola alapkövét Ferenc József császár (még nem megkoronázott magyar király) rendeletére. A császári haderő tisztelgését Jelacič tábornaszernagy vezette, aki a magyar történelemben nem éppen pozitív személyiség. 1856-ban nyílt meg az intézmény, mint katonai alreáliskola; később felvette Hunyadi Mátyás nevét. Trianon után megnőtt Kőszeg jelentősége, végvár lett. Így kerülhettek be háborús veteránok, kiszolgált és másképp el nem tartható altisztek a katonai középiskolákba hazánkban, hiszen a trianoni békeszerződés szigorúan lecsökkentette a magyar hadsereg létszámát. Ottlik regényében Schulze tiszthelyettes gyakran németre fordította a szót, a monarchia közös hadseregének német vezényleti nyelvét használta, ami maga is képtelenség. Ezek a tiszthelyettesek nem értettek a neveléshez, hogy sikereket érjenek el a diákok körében, elnézték egyesek durvaságát, kegyetlenségét, így a felsősök, Merényiék tökéletesen magukévá tették az altisztek elvakkantott parancsokra szorítókozó irányító rendszerét. Így volt ez a monarchia alábbi városaiban, de a később hazánkban maradtakban is, hiszen a gyökerek azonosak voltak: Weisskirchen, St. Pölten, Wiener Neustadt, Sopron, Pécs, Pola, Fiume, Kassa, Buda, Marosvásárhely stb.¹⁵

Ottlik könyve mindenekelőtt az emberi közösség alapmodellje, hiszen a kőszegi iskolában a gyerekek nem azért válnak gonosszá, mert ilyeneknek nevelik őket, hanem mert a mindnyájuk számára idegen környezetben önmaguktól is kitalálják egymás kínzásának rafinált és változatos formáit. Erről ír William Golding is *A legyek urában*, melyben egy gyermekközösség kiszakad minden emberi civilizációból, visszacsúsznak a gyerekek elemi ösztöneik irányítása alá, a nyers erő lesz náluk minden erő forrása, elvadulnak. A csapatát szervezett gyermekek soraiban az irracionális osztogat parancsokat, így a kamaszok világa sokkal kegyetlenebb tud lenni, mint a katonai drill, mert abban legalább pislákol valamilyen kívülről meghatározott cél. Mint Kelecsényi László írja, tanulságos, hogy „...minden közösségben mindig akad legalább egy

¹⁴ Ottlik Géza: Továbbélők. 153. o. és Béládi Miklós – Bodnár György (szerk.): *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. Budapest, 1967, Gondolat. 676–677. o.

¹⁵ Kelecsényi László: *A szabadság enyhe mámore*. Budapest, 2000, Magvető. 29–30., 127. o.

Merényi, és az ilyesféle alakoknak mindig lesznek társaik a gyávák és gyengék tömbjéből, alantas félelmük kiválasztja a basáskodók segédcsoportját.”¹⁶ Erről ír a *Nők Lapja* 2006. április 12-én megjelent száma is: „Ketten húzzák a földön, a harmadik üti, a negyedik rúgja. Csatakiáltások, fájdalmas ordítás, diadalmas üvöltés. A kamera közelít a szenvedő arcra. Visítás: – Hagyjátok abba! Nem hagyják abba... Mobiltelefonra rögzített jelenet egy hatodik osztályban. Magyarországon.”¹⁷

Bezár tehát az utolsó katonai középiskola Magyarországon, de ez az iskolatípus is még bizonyára sokáig kutatási témát jelenthet irodalmároknak, a pedagógia történetét tanulmányozóknak, a pszichológusoknak és másoknak is. Megállapítható, hogy a magyar iskolarendszer egy érdekes színfolttal lesz szegényebb.¹⁸

¹⁶ Kelecsényi László: i. m. 130. p.

¹⁷ Hulej Emese – Dudics Emese: Ez verés volt, nem verekedés! In *Nők Lapja*. 2006. április 12. (2006/15) 6–7. p.

¹⁸ A szerző még az olvasó figyelmébe ajánlja a következő könyveket: Bernáth Árpád és Bombitz Attila (szerk.): *Miért olvassák a németek a magyarokat?* Szeged, 2004, Grimm (benne: Földényi F. László: *Utazások Budapestre...* és Poszler György: *Párhuzamok* c. tanulmányok [Musilról is]); Vekerdy Tamás: *Az iskola betegít?* 2004, Saxum.